

On comença l'Àfrica? Diverses cares de l'africanisme franquista*

Where does Africa begin? The various faces of Francoist African policy

per David Parra Monserrat

RESUM

L'africanisme franquista es caracteritzà per presentar una pluralitat de discursos i d'actuacions que plantejà profundes contradiccions entre la teoria (defensada oficialment pel règim i difosa de cara a l'exterior) i la pràctica colonial que després es dugué a terme al Protectorat. Aquest article pretén aproximar-se a aquesta qüestió mitjançant l'anàlisi de dues revistes que simbolitzaren diferents maneres d'entendre «l'altre» i d'imaginar el «nosaltres».

PARAULES CLAU

Franquisme, africanisme, Protectorat, germandat hispanoàrab.

ABSTRACT

During Francoism, Africanism showed discursive plurality and a diversity of actions that raised deep contradictions between theory (defended by the regime and spread abroad) and colonial practice carried out in the Protectorate. This article tries to approach this question through the analysis of two journals that symbolized two different ways of understanding the «Other» and imagining the «Us».

KEY WORDS

Francoism, Africanism, Protectorate, Spanish-Arabic brotherhood.

Deia José María Jover que el terme «moro» ha estat la noció més intensament socialitzada de la consciència política de l'espanyol. No obstant això, com assenyala Josep Lluís Mateo Dieste, la reflexió al voltant d'aquest concepte, de la seua construcció, del seu origen, de la seua continuïtat i dels seus usos socials ha estat mínima fins fa relativament poc temps.¹

Tots els discursos sobre «l'altre» donen lloc a una representació, a un objecte sociocultural i polític que mai no és desinteressat i que, entre altres coses,

* L'autor participa en el projecte d'investigació «La identidad nacional española en el siglo XX» (HAR 2008-06062/HIST), finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació. L'autor agraeix els comentaris i suggeriments dels professors Jesús Millán García-Varela i M. Cruz Romeo Mateo.

1. J. L. MATEO DIESTE, *El «Moro» entre los primitivos. El caso del Protectorado Español en Marruecos*, Barcelona, Fundació La Caixa, 1997, 26.

contribueix a la definició del «nosaltres».² En aquest sentit, la construcció discursiva del «moro», del «nord-africà» o del «magribí» resulta especialment interessant en el cas d'una manifestació orientalista, l'africanisme espanyol, que, en no pocs casos, tot i que de maneres molt distintes, va fer bandera del famós «*África empieza en los Pirineos*».³

Des del segle XIX, un sector important de l'africanisme espanyol establí llaços entre Espanya i el nord d'Àfrica per influir en la manera de percebre la realitat i d'actuar. Per a alguns, aquests vincles permetien justificar un discurs imperialista basat en el paternalisme i en una clara idea de superioritat cultural. Per a d'altres, estaven en la base d'una retòrica fraternal que, com veurem, anava més enllà del simple domini colonial. Al marge d'això, però, el que ens interessa és que tant els primers com els segons hagueren de definir els marcs de l'alteritat, cosa que, òbviament, conduí a diferents maneres de concebre la pràctica colonial i la relació amb els colonitzats.

Robert McDonald escrivia en relació amb l'imperialisme britànic que, sovint, «l'altre» era concebut com un mirall grotesc on es veia reflectit el colonitzador mateix; era la negació, la inversió, l'antítesi del que es volia ser.⁴ Aquesta situació es donà també en el cas espanyol, potser, fins i tot, amb més força com a conseqüència dels discursos europeus que presentaren Espanya, ja des del segle XVIII, com a un país «oriental» (amb tot el que això comportava).⁵ Tanmateix, paral·lelament, hi hagué qui considerà que podia fer un bon ús d'aquesta «orientalització» pròpia per justificar l'expansió colonial pel Magrib. Si «l'alta cultura» (la tradició orientalista europea o l'escola arabista espanyola), deia que Espanya tenia components «orientals» com a conseqüència del seu passat arabomusulmà, allò que calia fer era emprar això per dir, precisament, que Espanya era qui més dret tenia d'estar al nord d'Àfrica.⁶

Al llarg d'aquestes pàgines tractarem totes aquestes qüestions a través de l'anàlisi de dues publicacions dels anys quaranta i cinquanta del segle XX: una representant d'un africanisme teòric més o menys oficial, i l'altra escrita per un grup d'interventors que exercia la seua tasca quotidiana sobre el territori colonial. Cadascuna representà una manera distinta de concebre el Protectorat al Marroc i d'imaginar «l'altre» dintre del franquisme. Així, l'objectiu és veure en quin context

2. E. W. SAID, *Orientalisme. Identitat, negació i violència*, Vic, Eumo Editorial, 1991, 54; H. ASHCROFT i altres, *Key Concepts in Post-Colonial Studies*, Londres, Routledge, 1998, 12.

3. Per tal de veure de forma global l'evolució històrica de la percepció del magribí a Espanya, consulteu E. MARTÍN CORRALES, *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva històrica (siglos XVI-XX)*, Barcelona, Edicions Bellaterra, 2002.

4. R. H. McDONALD, *The Language of Empire. Myths and Metaphors of Popular Imperialism, 1880-1918*, Manchester, Manchester University Press, 1994, 33.

5. Vegeu X. ANDREU MIRALLES, «El triunfo de Al-Andalus: las fronteras de Europa y la «(semi)orientalización» de España en el siglo XIX», *Saitabi* 55, 2005, 195-210.

6. Emrem aquí «alta cultura» tal i com ho planteja Said en E. W. SAID, *Cultura e Imperialismo*, Barcelona, Editorial Anagrama, 1996.

aparegueren, a què remeteren les seues diferències i fins a quin punt les seues propostes foren assumides per un règim que, almenys fins als anys cinquanta, s'esforçà a destacar els llaços d'amistat entre Espanya i el món àrab.

L'africanisme franquista. Context general

A partir de la Guerra Civil diversos factors feren que l'africanisme esdevingués, almenys aparentment, un element de primer ordre dintre del nou règim. El primer fou la necessitat de justificar la participació de les tropes marroquines en la «croada» contra el marxisme, el liberalisme i l'ateisme, ja que això exigí rescatar o fer visibles algunes de les argumentacions africanistes que, fins al moment, havien estat desconegudes per a la immensa majoria de la població. La difusió dels principis africanistes més proclius a la idea de germandat hispanomarroquina estigué en la base de la creació de tot un entramat institucional africanista que, en alguns casos, pervisqué, tot i que fossilitzat i obsolet, fins al final de la dictadura.⁷

En segon lloc, l'any 1939, arribaren al poder tot un seguit de militars que havien fet carrera a les guerres del Rif i que anaven a imprimir un segell diferent en la manera de gestionar la política. Ministres d'Afers Exteriors, com Beigbeder o Jordana, tingueren un llarg historial africanista. D'altres, com Serrano Suñer, malgrat no procedir dels cercles colonials, arribaren a mostrar enorme interès per les qüestions africanes.⁸

No podem oblidar tampoc que, a partir dels anys trenta, el discurs imperial falangista i les propostes feixistes connectaren bé amb l'africanisme. Els falangistes, a diferència dels nacionalcatòlics, volien alguna cosa més que un imperi espiritual i, tot i que no vincularen mai el seu ideal d'Imperi amb una expansió territorial concreta, sí que eren partidaris d'estendre's per l'Àfrica per tal de recuperar la grandesa perduda. Els nacionalcatòlics, per la seua banda, reberen amb gust un discurs, el de l'africanisme, espiritualista i profundament antimaterialista.⁹

Finalment, cal tindre en compte la contesa mundial i, com a conseqüència d'aquesta, les expectatives del règim d'expandir-se pel nord d'Àfrica en detriment, especialment, de França. Això conduí a l'aparició de tota una sèrie de publicacions africanistes de temàtica reivindicativa que com *Reivindicaciones de España* (1941), de José María de Areilza i Fernando María Castiella, defensaren la necessitat vital de construir un imperi africà.

7. Vegeu L. RUIDOR, «Sueños imperiales y africanismo durante el franquismo (1939-1956)», J. NOGUÉ i J. L. VILLANOVA (eds.), *España en Marruecos. Discursos geográficos e intervención territorial*, Lleida, Milenio, 1999, 249-276.

8. G. NERÍN i A. BOSCH, *El Imperio que nunca existió. La aventura colonial discutida en Hedayta*, Barcelona, Plaza & Janés, 2000, 110-111.

9. Vegeu I. SAZ CAMPOS, *España contra España. Los nacionalismos franquistas*, Madrid, Marcial Pons, 2003.

Amb l'acabament de la Segona Guerra Mundial, l'africanisme deixà d'ocupar l'espai públic de què havia gaudit fins aleshores en la premsa i altres mitjans de comunicació. No obstant això, la retòrica africanista encara li podia ser útil a un règim que entrava en una etapa d'incertesa com a conseqüència de l'hostilitat de bona part de la comunitat internacional i de l'auge dels moviments descolonitzadors. El que calia era deixar de banda les reivindicacions imperialistes i posar l'accent en altres qüestions com el manteniment del Protectorat i la fraternitat hispanoàrab.

Per fer això, es crearen diverses institucions. La més coneguda fou l'Instituto de Estudios Africanos (IDEA), que combinà l'irredemptisme dels primers quaranta amb la retòrica de germandat procedent de l'africanisme d'arrel costista.¹⁰ Segons Alfred Bosch, aquest institut es caracteritzà des del començament pel seu desig de justificar i perpetuar la presència espanyola a l'Àfrica a través d'evocar un passat imperial. Tanmateix, paral·lelament, també es va fer ressò dels plantejaments segons els quals l'Estat espanyol no dominava el Marroc, sinó que el protegia i l'ajudava com a conseqüència d'uns vincles fraternals que venien d'enrere i que permetien parlar d'una identitat hispanoaficana gairebé natural.¹¹

Les estratègies internacionals, per tant, ocuparen un paper gens menyspreable en aquest «auge africanista», car no es pot oblidar que l'Assemblea General de les Nacions Unides va condemnar el règim de Franco el 1946 i que, des d'aleshores, una de les grans obsessions del govern de Madrid fou buscar suports en política exterior per tal de derogar la resolució i assolir els vots suficients per entrar en l'ONU. Per a això, les autoritats espanyoles van decidir recórrer al que M. Dolores Algora Weber denomina «polítiques pont», que es van centrar en els països iberoamericans i en els àrabs.¹²

L'africanisme, doncs, seguia sent una peça fonamental per a la política exterior franquista, però per raons distintes a les del període bèl·lic. Ara, la tasca africanista era reforçar unes relacions culturals entre Espanya i els països àrabs que es fonamentaren en un imaginari col·lectiu que s'havia anat gestant des de feia ja temps. Els intel·lectuals dels països arabomusulmans sempre havien conservat entre els seus temes favorits al-Andalus, la qual cosa havia suposat un acostal-

10. Joaquín Costa fou un dels pares de l'africanisme espanyol contemporani i un dels grans difusors de la idea de penetració pacífica fonamentada en els vincles historicoculturals entre Espanya i el Magrib. En aquest sentit, vegeu, per exemple, *Actas del Congreso Español de Geografía Colonial y Mercantil celebrado en Madrid los días 4 al 10 y 12 de noviembre de 1883*, Madrid, Fortanet, 1884.

11. A. BOSCH, *L'africanisme franquista i l'IDEA (1936-1975)*, tesi de llicenciatura inèdita, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985, 207-209, 213.

12. M. D. ALGORA WEBER, *Las relaciones hispano-árabes durante el régimen de Franco. La ruptura del aislamiento internacional (1946-1950)*, Madrid, Biblioteca Diplomática Española, 1995, 36. Vegeu també M. HUGUET, «Descubrir el Mediterráneo: una orientación recurrente en el ideario exterior franquista», *Cuadernos de historia contemporánea* 19, 1997, 97; V. MORALES LEZCANO, *El final del Protectorado hispano-francés en Marruecos. El desafío del nacionalismo magrebí (1945-1962)*, Madrid, Instituto Egipcio de Estudios Islámicos, 1998, 143-144.

ment mític a Espanya.¹³ I en el cas espanyol havia passat una mica el mateix gràcies a la labor dels arabistes i orientalistes espanyols. El que va fer el règim de Franco va ser explotar tot això i trobar en aquesta hispanofília àrab una base magnífica per als seus propòsits.¹⁴

Així, la dictadura es va esforçar a explotar la visió nostàlgica d'Espanya que tenien els àrabs (l'edat daurada d'al-Andalus) i a fer veure que Espanya no era com les altres potències colonitzadores: entenia les seues colònies i les volia com germanes. El Ministeri d'Afers Exteriors s'encarregà directament que tota aquesta retòrica es veiés materialitzada. Els contactes amb autoritats àrabs sempre anaven acompanyats d'objectes que es relacionaven amb al-Andalus com obres d'art, llibres, tapissos de temes andalusins, etc. Franco, a més, solia aparèixer escortat per l'espectacular Guàrdia Mora, cosa que també era vista com un símbol de proximitat i respecte envers els països de l'altra vora de la Mediterrània.¹⁵

És en aquest context global on s'han d'ubicar les dues revistes que analitzarem, els *Cuadernos de Estudios Africanos* i la publicació satírica *El Buhaxem*, escrita per aquells espanyols que més estigueren en contacte amb «l'altre»: els interventors del Protectorat. Ara bé, els texts no són objectes desvinculats del seu espai de producció, per la qual cosa caldrà veure també les circumstàncies socioculturals i polítiques concretes en què es produïren.

Distintes «redaccions», distintes publicacions

Entre 1946 i 1957 la Sección de Estudios Coloniales de l'Institut de Estudios Políticos (IEP) publicà a Espanya una revista trimestral, els *Cuadernos de Estudios Africanos (y Orientales)*, des de 1954), que es va fer ressò dels grans canvis i esdeveniments que sacsejaren el món afroasiàtic durant la dècada posterior a la Segona Guerra Mundial. És cert, com diuen molts estudiosos de l'africanisme espanyol, que la gran revista africanista del segle XX fou *África*, però seria un error menysprear la tasca dels *Cuadernos*, ja que, a banda de mostrar una voluntat de rigor superior a la que podia tindre la publicació estrella de l'IDEA,

13. N. PARADELA, *El otro laberinto español. Viajeros árabes a España entre el siglo XVII y 1936*, Madrid, Siglo XXI, 2005; P. MARTÍNEZ MONTÁVEZ, *Literatura árabe de hoy*, Madrid, Cantarabía, 1990; V. MORALES LEZCANO, *Las relaciones Hispano-Marroquíes en el marco de la historia de las relaciones internacionales contemporáneas*, Madrid, UNED, 2004.

14. Representants del British Council a Espanya destacaren en reiterades ocasions la importància que el règim li atorgà a l'arabisme després de la Segona Guerra Mundial. En aquest sentit, podem destacar una carta que el delegat a Espanya, Walter Starkie, li escrigué al responsable de l'Institut a Londres, K. R. Johnstone: «I think this field of Arabic Studies is an important one in view of the trend of Spanish politics as well as cultural relations. Spain is making a strong bid to strengthen her relations with the Moslem world». *General policy: correspondence, mainly dealing with the Council's status in Spain and relations with the Spanish authorities* (1947), BW 56/15, National Archives of the United Kingdom.

15. ALGORA WEBER, *Las relaciones hispano-árabes...*, 284.

anava directament dirigida a les elits polítiques i diplomàtiques del règim amb una clara voluntat d'influir en la política internacional.

L'IEP va nàixer el 1939 per reforçar les aspiracions falangistes de convertir-se en l'eix polític i ideològic del *Nuevo Estado*. El seu primer director fou Alfonso García Valdecasas, encarregat de convertir-lo en un instrument ideològic operatiu. Serrano Suñer mateix l'havia triat per ser una figura respectada tant pels falangistes com pels monàrquics d'Acción Española. Durant el seu mandat es crearen les principals seccions, entre les quals es trobava la de «*Política Exterior*», encapçalada per Fernando María Castiella.¹⁶ D'aquesta secció, amb el temps, sorgí la de «*Estudios Coloniales*», dirigida per José María Cordero Torres i impulsora dels *Cuadernos de Estudios Africanos*.

L'africanisme d'aquesta publicació fou el millor hereu de la tradició d'arrel costista, una tradició que presentava la presència espanyola a l'Àfrica com el resultat de l'amistat hispanomusulmana, dels lligams de raça i d'història i del deute que els espanyols tenien amb uns «germans» que, segles enrere, havien contribuït a la seua civilització. Els *Cuadernos*, però, van fer una relectura de Costa que els permeté anar més enllà del que havia expressat l'aragonès mig segle abans. Només si tenim present això podrem entendre que, a l'últim, alguns dels més importants col·laboradors de la revista donessen suport als nacionalismes nord-africans o fessen afirmacions que els africanistes de l'IDEA haguessen reprovat completament.

Al llarg dels dotze anys de vida dels *Cuadernos de Estudios Africanos* hi van escriure articles més de cinquanta autors diferents procedents de camps molt diversos. Aquesta varietat d'autors i de temes (també de plantejaments) fa difícil determinar si la revista tingué una doctrina prefixada o no. Habitualment, per desxifrar la línia ideològica d'una publicació, s'estudia el consell de redacció o la direcció d'aquesta. En la portada de la revista, sota el títol, figurà des del número 13 fins al 35 el nom de Francisco Javier Conde, director de l'Institut i reconegut falangista. L'any 1956, Conde fou substituït per Emilio Lamo de Espinosa i per Manuel Fraga (sotsdirector). La revista, per tant, sempre es mogué dins d'uns paràmetres oficials més o menys falangistes (tal com corresponia a una publicació de l'IEP); ara bé, més enllà d'això, el consell de redacció estigué integrat per personatges que, per la seua complexitat i pels seus plantejaments, mereixen ser analitzats al marge d'adscripcions directes a una o una altra ideologia franquista.

Fins a l'any 1955, el consell de redacció dels *Cuadernos de Estudios Africanos* estigué format per José María Cordero Torres, Luis Trujeda Incera, Rodolfo Gil Benumeja i Carmen Martín de la Escalera.

Cordero Torres fou lletrat del Consell d'Estat des del 1930. El 1934 fundà la Sociedad de Estudios Internacionales y Coloniales. Començà la seua tasca colo-

16. N. SESMA LANDRÍN, «Propaganda en la alta manera e influencia fascista. El Instituto de Estudios Políticos (1939-1943)», *Ayer* 53, 2004, 157-166.

nialista defensant la necessitat d'un espai vital per a Espanya en el marc del grup jonsista de La conquista del Estado; però durant els anys quaranta, sent professor de la Universitat Central i de l'Escola Diplomàtica, perfilà la seua visió de la colonització fins a arribar als plantejaments que trobem en els *Cuadernos*.¹⁷

Trujeda Incera era doctor en Dret i exadministrador territorial a Guinea. Participà activament en les activitats educatives i divulgadores de la Sección de Estudios Coloniales de l'IEP; tot i això, la seua col·laboració en la revista fou escassa: unes poques ressenyes de llibres i uns quants articles relacionats amb la Guinea que tan bé coneixia. L'any 1955 fou substituït per Julio Cola Alberich, un doctor en Ciències Naturals i antropòleg que, des de 1950, tingué un paper clau en la revista.

Gil Benumeya fou una peça bàsica dels *Cuadernos*. Nascut a Andújar el 1901, es presentà des de ben jove com un descendent dels moriscs amb sang omeia (d'aquí el seu segon cognom, que en realitat era Torres). Després d'estudiar Filosofia i Lletres a Madrid, viatjà a Tunísia i allí començà a sentir inclinació pels temes semítics. Exercí tant de periodista com de professor d'història i llengües. La Guerra Civil, precisament, el sorprengué fent classes a Egipte, on prengué partit obertament per Franco, tot i haver mantingut relacions amb cercles andalusistes i haver estat amic de Blas Infante.¹⁸

Finalment, cal destacar Carmen Martín de la Escalera. Junt amb Cordero i Gil Benumeya va ser l'altra «ànima» dels *Cuadernos*. En fou la secretària de la revista, així com una important traductora i especialista en el colonialisme francès. Malauradament, avui resulta difícil trobar informació sobre una dona que, pel que sembla, gaudí d'un enorme respecte per part dels cercles africanistes dels anys quaranta i cinquanta.¹⁹

Ja en els darrers anys s'incorporaren al consell l'antropòleg, historiador i lingüista Julio Caro Baroja, l'important economista i polític Román Perpiñá Grau i el jesuïta i islamòleg Félix Pareja, fundador de l'Asociación Española de Orientalistas. Tot i això, la importància d'aquests personatges fou molt menor, ja que formaren part del consell de redacció poc més d'un any i les seues col·laboracions foren escasses.

Altres autors importants foren l'historiador Muhammad Ibn Azzuz Haquim, l'especialista en Dret Internacional Leandro Rubio García, el metge destinat a Guinea Rafael Romero Moliner, el director-inspector d'Ensenyament dels Terri-

17. M. J. PELÁEZ, *Diccionario crítico de juristas españoles, portugueses y latinoamericanos (hispánicos, brasileños, quebequenses y restantes francófonos)*, Saragossa, Universidad de Málaga, 2005, 241-242; RUIDOR, «Sueños imperiales...», 269.

18. R. GIL GRIMAU, pròleg de l'obra R. GIL BENUMEYA, *Ni Oriente ni Occidente. El universo visto desde el Albayzín*, Granada, Universidad de Granada, 1996, 11-39; J. A. GONZÁLEZ ALCANTUD, *Deseo y negación de Andalucía. Lo local y la contraposición Oriente/Occidente en la realidad andaluza*, Granada, Universidad de Granada, 2004, 107-108.

19. V. MORALES LEZCANO, *Diálogos ribereños. Conversaciones con miembros de la élite marroquí*, Madrid, UNED, 2002, 253.

toris Espanyols del Golf de Guinea Heriberto Ramón Álvarez o el diplomàtic andalús Isidro de las Cagigas, també pròxim a l'andalusisme de Blas Infante.²⁰

La formació de molts d'aquests autors tingué poc a veure amb la dels militars africanistes que escrivien habitualment en la revista *África* i, com ja hem assenyalat, les seues aportacions es caracteritzaren per una enorme heterogeneïtat. Tot i això, tots coincidiren en una cosa: la seua adscripció al franquisme i l'assimilació d'una herència, d'una tradició que, d'una manera clara, es reflectí en els seus escrits.

Des del segle XIX, l'africanisme veié en el Marroc una espècie «d'espai vital»: era la garantia de la independència d'Espanya pel seu valor estratègic i econòmic, però també una continuïtat natural de la geografia pàtria. A partir dels anys vint i trenta del segle XX, els cercles militars més conservadors repregueren aquests discursos geopolítics dotant-los d'un caire clarament feixista. Això no fou complicat, car, entorn dels grups filofeixistes i falangistes, aparegué un corrent d'opinió que, a través de la retòrica imperial, també tenia connotacions africanistes i que, per tant, establia contactes amb els pressupòsits de l'africanisme que venien d'enrere.

Així, més que d'una irrupció de postulats feixistes o falangistes en l'univers cultural de l'africanisme espanyol, del que convé parlar és d'un aprofitament mutu: l'africanisme i el falangisme convergiren per interès (sense negar, però, que molts africanistes dels anys trenta o quaranta poguessen ser realment falangistes convençuts). D'aquesta manera, el discurs africanista dels vencedors de la Guerra Civil no procedí directament de la vella Falange ni del feixisme i del nazisme: per tal de crear una nova ideologia colonial s'hagué de fondre la ideologia militar africanista, amb la retòrica imperial falangista, amb part del pensament regeneracionista i amb els fonaments de l'africanisme del segle XIX.²¹

20. De las Cagigas defensava una identitat diferenciada per a Andalusia i, fins i tot, la independència de la llengua andalusa respecte de la castellana, per a la qual cosa revaloritzava les paraules d'origen àrab.

21. Molt lligats a la idea d'Imperi feixista, per exemple, estan els temes del darwinisme social, l'espai vital i la geografia determinista. Els africanistes esgrimiren sovint arguments en clara sintonia amb tesis d'aquest tipus, però amb matisacions. Pel que fa als plantejaments darwinistes des d'una perspectiva racial cal recordar que la raça espanyola no fou presentada en general com una raça superior a l'àrab, sinó com una raça que, pels seus vincles amb l'altra, esdevenia la més ben dotada per agermanar pobles diversos. Sobre aquesta base s'afegeix després la qüestió de la vocació universal d'imperi aportada per Giménez Caballero, Ledesma i, especialment, José Antonio, que li atorga, a tot plegat, un toc molt més metafísic. Però això, en els seus fonaments, no era nou. Africanistes del segle XIX, des de Costa a Castelar, ja havien plantejat arguments similars, bé que emmarcats en el seu context. De la mateixa manera, és cert que en el falangisme espanyol tingueren ressò les obres dels geògrafs deterministes italians (la *Revista Geopolítica de Milà* fou una obra clau) i alemanys (Ratzel, Kjellen, Haushofer o la publicació *Zeitschrift für Geopolitik*); però els plantejaments geoestratègics i geopolítics de Donoso, Costa, Coello, Castelar i molts d'altres ja inclogueren moltes d'aquestes qüestions. Costa, per exemple, per defensar la colonització espanyola al Marroc parlava de raons comercials i estratègiques, però també d'una missió providencial d'Espanya, de la inqüestionable unitat geogràfica que existia entre els Pirineus i l'Atlas, de la

Tot això fructificà en discursos africanistes distints: uns més rudes i xarons, uns altres més paternalistes, amables i aparentment tolerants; uns partidaris d'un domini territorial, uns altres més proclius a influències culturals i polítiques; però en definitiva, com veurem, tots prou autoritaris, antimaterialistes i antidemocràtics.

L'altra publicació, *El Buhaxem*,²² es gestà en un ambient completament diferent i tingué com a autors a persones molt allunyades del món acadèmic peninsular. Això explica les diferències d'una i d'una altra revista pel que fa a llur concepció del Protectorat i de «l'altre».²³

El Buhaxem era una revista d'humor editada durant els anys quaranta per la Intervenció de Sīdī 'Alī, en la kabila de Banī 'Aru⁻ s (Y[^]ba⁻ la central). Els sis primers exemplars s'editaren per a consum intern de la Intervenció. A partir de febrer de 1947, però, la revista passà a ser editada en Larache (en la Intervenció del Territori del Lucus) ja en format d'impremta. Durant uns anys es va interrompre la seua publicació (suposem que per raons econòmiques, car vivia de donacions voluntàries), però tornà a aparèixer el febrer de 1953, aquesta vegada editada en Tetuan. En aquesta segona etapa, fins i tot, es va reiniciar la numeració.²⁴

Com deien els editors mateixos, *El Buhaxem* no tenia una periodicitat definida («*aparecerá cuando menos se espere*», posava en la portada) i la seua finalitat era «*distraer a los Interventores, Oficiales de la Mehal-la, Médicos, Veterinarios, Maestros, Intérpretes, Funcionarios del Majzen y, en una palabra, a cuantos viven en el agro marroquí y quieren ver en letras de molde algo relacionado con su mundo circundante*».²⁵

Si ens fixem en on es publicà i en qui en foren els responsables, hauríem d'emmarcar aquesta revista dintre de l'esfera d'influència de la Delegación de Asuntos Indígenas (DAI). Aquesta dependència, en contacte directe amb el Marroc i els marroquins, controlava tot el sistema d'intervencions sobre el qual es fonamentava el Protectorat²⁶ i formava part de l'Alta Comisaría de España en

---

famosa germanat hispanomarroquina i de la necessitat del territori nord-africà per tal que Espanya pogués créixer i sobreviure. Fins i tot feia referència a la sang vessada per tants i tants soldats espanyols en terres africanes. BOSCH, *L'africanisme franquista...*, 68; RUIDOR, «Sueños...», 256-261.

22. El nom de la revista experimentà diversos canvis que els editors justifiquen d'una manera curiosa: «No se ponen de acuerdo los arabistas. Unos dicen que se debe escribir Buhaxen; otros Buhachen, otros Buhayen. Lo que pasa es que la letra ش no tiene equivalencia exacta. Pero como nosotros nos debemos a todos, lo escribiremos cada vez de una manera como hacen en los periódicos caros. Hoy toca "BUHACHEN". En el número anterior era "BUHAXEN" – ¡Ah!, y hagan Vds. el favor de aspirar suavemente la h». *El Buhachen* 8, 1947, 1.

23. *El Buhaxem* no ha estat una publicació treballada pels historiadors. Cal destacar la breu anàlisi feta en J. L. MATEO DIESTE, *La «hermandad» hispano-marroquí. Política y religión bajo el Protectorado español en Marruecos [1912-1956]*, Barcelona, Alborán-Bellaterra, 2003, 93-96.

24. *El Buhaxem* 1 (2a època), 1953, 1.

25. *El Buhaxem* 7, 1947, 1.

26. El territori marroquí estava dividit en cabiles i cada autoritat de l'administració marroquina estava intervinguda (era controlada) pel corresponent interventor de l'administració

Marruecos, l'organisme encarregat de representar el govern espanyol al Marroc i el responsable de tutelar la principal autoritat marroquina, el Califa.²⁷

La DAI, a través de delegats com Tomás García Figueras, es presentà com l'abanderada del discurs de la missió desinteressada de «civilització» que, suposadament, havia d'estar en la base de les actuacions de tots els interventors. Qualsevol càrrec del Protectorat havia de conèixer la realitat marroquina i arribar a l'ànima dels colonitzats per entendre'ls i actuar de la manera més respectuosa possible. A més, els interventors eren, com deia García Figueras, el «*cimiento del edificio sobre el que se asienta nuestra obra marroquí*». Això feia que aquests haguessen de tindre unes determinades qualitats i actituds com a conseqüència de la pretesa grandesa de la seua missió, que els convertia en una espècie d'apòstols, per la vocació, sacrifici i desinterés personal que, teòricament, exigia la seua tasca.²⁸

Per aconseguir tot això, l'any 1946 es creà un centre de formació permanent per al personal destinat a les Intervencions on es lliurava un certificat d'aptitud. L'observació dels alumnes en aquesta acadèmia era constant i la disciplina escolar molt rigorosa. Els cursos solien durar nou mesos i tenien una part pràctica i una altra teòrica, on s'estudiaven assignatures com Àrab Vulgar, Francès, Dret musulmà, Dret usual i Organització del Protectorat, Geografia i Història del Nord d'Àfrica, Sociologia i Metodologia interventores o Règim administratiu, entre d'altres.²⁹

El Buhaxem, doncs, hauria d'ésser analitzat dintre d'aquest marc i d'aquests principis. Tanmateix, aquesta publicació estigué completament al marge dels postulats de la DAI i de l'Acadèmia. Així, tot i que la revista coincidí cronològicament amb els *Cuadernos de Estudios Africanos*, no tingueren moltes més similituds.

En primer lloc, foren distintes per la sociologia dels seus autors: els col·laboradors dels *Cuadernos* foren gent culta, amb aspiracions «científiques», mentre que *El Buhaxem* fou escrit per interventors, majoritàriament militars, sense massa formació. L'Acadèmia, per exemple, fou dels pocs projectes formatius que hi hagué, però aquesta començà a funcionar només deu anys abans de la fi del Protectorat. A més, com que les vacants podien cobrir-se amb gent que no hagués passat per ella, tampoc no tingué massa repercussió.³⁰

---

espanyola. El govern, per tant, no era directe, sinó que s'exercia a través de les autoritats autòctones. MATEO DIESTE, *La hermandad hispano-marroquí...*, 67-70; J. L. VILLANOVA VALERO, *Los interventores. La piedra angular del Protectorado español en Marruecos*, Barcelona, Edicions Bellaterra, 2006.

27. Les autoritats espanyoles no van acceptar que una figura com el soldà, controlada pels francesos, influís sobre la zona espanyola. Per això l'Alta Comissaria va concedir al càrrec de Califa un estatut especial, més enllà de la seua funció de representant del soldà. Proposat pels espanyols i triat pel soldà, se li construï una espècie d'Estat bessó al del monarca marroquí pel que, des de la perspectiva administrativa, la zona califiana era un calc del Makhzen, l'administració soldaniana. MATEO DIESTE, *La hermandad hispano-marroquí...*, 168-169.

28. VILLANOVA VALERO, *Los interventores...*, 157-164.

29. VILLANOVA VALERO, *Los interventores...*, 233-245.

30. VILLANOVA VALERO, *Los interventores...*, 233.

En segon lloc, es distingien també pel públic a què anaven dirigides: una era una revista adreçada a les elits polítiques i diplomàtiques del règim mentre que l'altra, amb una clara vocació humorística, solia presentar texts absurds i ridículs destinats aparentment a entretenir els militars i els colons espanyols que vivien al Protectorat.

La diferència principal, però, no era cap d'aquestes dues. La ideologia colonial, defensada per l'IDEA, per la DAI i per molts autors dels *Cuadernos*, havia establert que la tasca espanyola a l'Àfrica era una missió d'altura que es fonamentava en l'ajuda al germà marroquí i en el desenvolupament del país sense demanar res a canvi. No obstant això, aquesta no era exactament l'opinió de *El Buhaxem*, que presentava obertament els problemes i les contradiccions que l'exercici del control colonial suscitava en les relacions socials amb els marroquins i ho feia amb tal grau de cruïda i sarcasme que, sovint, ridiculitzava totes les aportacions de les institucions africanistes.³¹

Si per a molts africanistes teòrics el Marroc era el símbol de la nova grandesa d'Espanya, de la recuperació de l'Imperi perdut o d'una germandat que conduiria a un «tercer bloc» espiritualment superior als dos blocs hegemònics de la Guerra Freda, per als interventors, que vivien físicament en aquell territori, la cosa no estava tan clara. Efectivament, eren gent del règim, però molts no s'identificaven amb el discurs que els definia ni creien en la seua teòrica «missió». Per a ells, al Marroc no hi havia res a fer. Les expectatives que obria el Protectorat eren minses.

Encara al començament del segle XX es creia en el mite de les riqueses ocultes del Rif. Aquesta llegenda portà molta gent àvida de riquesa al territori africà; però, posteriorment, els estudis geològics demostraren que aquestes riqueses mineres no existien. Alguns grups capitalistes, com la Compañía Española de Minas del Rif, van traure beneficis considerables. Tanmateix, la majoria de prospectors s'arruïnaren cercant allò que no existia.³²

Des de la perspectiva de la colonització la situació fou pareguda. A la darrerria dels anys trenta, seguint el model francès, el Protectorat s'intentà vendre com un lloc per als camperols peninsulars. Però quan aquests arribaven veien que no hi havia terres per a ells i que havien de treballar com a bracers de les grans explotacions i empreses de colonització (en mans privades). Alguns sectors civils del Protectorat demanaren intervenció de l'Estat en la gestió de la colonització per fomentar l'arribada d'immigrants; no obstant això, no es va fer quasi res. Mentre els colons francesos havien tingut la possibilitat d'enriquir-se, els espanyols pràcticament no havien prosperat.³³

31. MATEO DIESTE, *La hermandad hispano-marroquí...*, 93.

32. M. R. MADARIAGA, *España y el Rif. Crónica de una historia casi olvidada*, Melilla, UNED - Ciudad Autónoma de Melilla, 2000, 193-199.

33. MADARIAGA, *España y el Rif...*, 310-311; M. C. YBARRA ENRÍQUEZ DE LA ORDEN, «Acción política española en la independencia de Marruecos (1951-1956)», TUSELL i altres (dir.), *El régimen de Franco (1936-1975). Política y relaciones exteriores*, Madrid, UNED, 1993, 412-413.

A banda d'aquestes limitades expectatives, la manca d'inversions feia que l'interventor hagués de ser una mica arquitecte, enginyer, agricultor, recaptador d'imposts i coordinador dels elements de què disposava a la Intervenció (metges, veterinaris, mestres, etc.). Donada la manca de personal i mitjans, hagué d'assumir un paper actiu en la construcció pública (oficines, escoles, dispensaris, mesquites...) i tot en un marc, la vida a la cabila, que, per la seua duresa, desil·lusionava ràpidament.³⁴

D'aquesta manera, més que donar suport al discurs africanista oficial, *El Buhaxem* es caracteritzà per recordar que la política colonial no fou ni homogènia ni coherent, que una cosa eren els models ideals en què s'inspirava i una altra la «realitat» del dia a dia. Molts són els factors que cal valorar per poder entendre aquesta situació, i un d'ells fou la manca de sintonia entre els defensors de l'acció civil (els africanistes teòrics) i uns interventors que, més enllà dels seus ascensos personals i d'algun petit «negoci», difícilment pogueren considerar que, com deia Disraeli, «*the East is a career*».

«Familiars» o incòmodes veïns?

Totes aquestes diferències entre les dues revistes, els seus autors i els contextos on es produïren estigueren en la base de la discordança i la divergència dels seus plantejaments. Un dels discursos que millor evidencia aquestes «tensions» és el que fa referència a la germandat hispanomarroquina o l'existència d'una identitat compartida. Per als *Cuadernos de Estudios Africanos*, la utilització de la història (especialment antiga i medieval) per construir una determinada identitat fou un recurs freqüent. D'aquesta manera, hi aparegueren nombrosos articles històrics destinats a legitimar la secular germandat i unitat entre Espanya i els països àrabs, així com la presència colonial espanyola al nord d'Àfrica.

Des del primer número, un tema recurrent fou la qüestió de la unitat hispanomagribina. Cordero Torres, per exemple, dedicava un article a defensar aquells que deien que l'«*África empieza en los Pirineos*», que el Marroc i la Península Ibèrica constituïen un món geogràfic únic de transició entre Europa i l'Àfrica, i això ho feia a través de la recerca d'unes arrels culturals i històriques comunes.

Començava parlant de la presència romana en un Marroc integrat en Hispània; seguia amb els orígens de la població indígena marroquina i les diverses invasions que aquesta patí després de la caiguda de Roma (vàndals, visigots i bizantins); destacava que la cristianització del Marroc es donà en contacte amb Espanya i que els mauritans rebutjaren l'arianisme amb la mateixa fermesa que

34. Teòricament les oficines d'Intervenció s'acompanyaven d'una escola, una consulta, horts per cultivar i alguns altres edificis (amb tot el seu personal subordinat). En no pocs casos, però, això no es donà i no hi hagué ni aigua corrent. VILLANOVA VALERO, *Los interventores...*, 105-106, 178-180.

els hispans. Aspectes històrics, antropològics i ètnics que, en última instància, li permetien afirmar que «efectivamente, hoy día un kabyla argelino se parece más a un campesino burgalés o soriano que cualquier cheraga».³⁵ Així, la voluntat de legitimar antropològicament i històricament el discurs d'unitat hispanomarroquina, un discurs que ja havia esbossat Joaquín Costa amb arguments similars, però que no s'havia arribat a detallar fins a aquest nivell d'erudició, era evident en texts com aquest.³⁶

En una línia pareguda s'expressava Rodolfo Gil Benumeya. Per a aquest arabista era un error pretendre trobar les arrels dels vincles hispanoàrabs en l'etapa andalusina o en la suposada invasió del 711. L'origen de la unitat calia buscar-lo en el Neolític ja que fou aleshores quan Espanya, el Marroc i també l'Algèria foren assentament d'una mateixa raça iberoberber.³⁷ La història, després, s'encarregà d'intensificar aquests vincles racials: Marroc formà part de la Hispania Tingitana; des de les costes del Líban arribaren a Espanya els fenicis; de l'Àfrica vingueren els cartaginesos; i al-Andalus fou el cim de tot aquest procés.³⁸ Així, si el famós debat que tingué lloc als anys quaranta entre Claudio Sánchez Albornoz i Américo Castro sobre la possible «orientalització» d'Espanya se centrava en l'arribada dels musulmans a l'Edat Mitjana, per a aquests autors dels *Cuadernos*, partidaris de la unió amb el Magrib, el debat calia ubicar-lo abans: en l'Antiguitat o, fins i tot, en la Prehistòria. La unitat hispanomagribina, per tant, es forjava en la Prehistòria i en l'Antiguitat, però tenia en l'Edat Mitjana, en al-Andalus, el seu moment de màxima esplendor.

Fernando de Carranza deia que l'error de l'home modern havia estat oblidar el sentiment moral de l'home racional; però que això no havia succeït a Espanya gràcies als fonaments de la seua identitat, una identitat marcada pel passat andalusí. Aris i semites, assenyalava Carranza, eren els pobles bíblics i, alhora, els aglutinants de la raça espanyola. Per tant, si no es podia dubtar ni de «*nuestra cultura griega*» ni de «*nuestra civilización romana*», tampoc no es podia dubtar de «*nuestro componente oriental*», responsable de l'altura espiritual dels espanyols.³⁹

Alguns d'aquests autors repregueren els discursos castissistes propis de 1898 per dir que si Espanya volia conservar la seua independència, la seua essència i la seua elevada espiritualitat, el castissisme andalusí, d'arrel andalusina, n'era l'única garantia. Si Unamuno havia centrat el castissisme a Castella, autors com De las Cagigas o Benumeya ho farien en la tradició andalusina i mediterrània.

35. J. M. CORDERO TORRES, «Marruecos: su unidad y sus límites», *Cuadernos de Estudios Africanos* 1, 1946, 21.

36. Costa parlava de l'existència d'una raça primordial entre els Pirineus i l'Atlas. També feia referència a la «invasió de races rosses i d'ulls blaus» (celtes) que deixen vestigis al Marroc. J. COSTA, *Estudios jurídicos y políticos*, Madrid, Imprenta de la Revista de Legislación, 1884, 305.

37. El prehistoriador Lluís Pericot fins i tot parlà de relacions hispanoafrikanes ja en el Paleolític.

38. R. GIL BENUMEYA, «España, Marruecos y el mundo árabe en 1952», *Cuadernos de Estudios Africanos* 17, 1952, 11.

39. F. CARRANZA, «La lucha por la vida», *Cuadernos de Estudios Africanos* 7, 1949, 58.

No és estrany, per tant, que molts d'aquests personatges haguessen estat defensors de l'andalusisme durant la República i de la idea d'una personalitat pròpia andalusa durant el franquisme. Volia dir això que els plantejaments d'aquesta gent suposaven cap perill per a la nació espanyola? En absolut. Andalusia, amb la seua personalitat pròpia, havia de contribuir a la definició i, fins i tot, a la salvació d'Espanya:

«Ante la decadencia del Occidente viejo y la barbarie nueva del Asia en pie, Andalucía resucita para salvar a España y suena en el Mulhacén el grito granadino ¡Allah u Qelbi! El Catolicismo, el Sefardismo y el Islam, las tres religiones del Sur que hoy conviven en Marruecos, deben unirse fraternalmente contra la impiedad pagana, el materialismo y el falso espíritu bíblico de protestantes y «modernistas.»⁴⁰

D'aquesta manera sembla evident que, per als autors dels *Cuadernos*, al-Andalus no fou ni un obstacle ni una etapa sense importància en la configuració de la nació espanyola i, per això, els drets d'Espanya al Marroc no venien de cap tractat o conferència internacional, sinó de principis geogràfics, històrics i humans.

Tot aquest entramat discursiu, evidentment, donava els seus fruits en el present, car tenia unes conseqüències polítiques i socials que anaven més enllà de la buida retòrica irredemptista de l'africanisme de l'IDEA. En primer lloc, responia a una clara voluntat d'insistir en la fraternal unió entre les dues vores de l'Estret en un context que exigia bones relacions diplomàtiques amb els països àrabs. En segon lloc, sense entrar a valorar el grau de sinceritat d'aquestes reflexions, justificava la presència colonial al Marroc i establia que aquesta era l'única presència europea legítima. Tanmateix, aquests fruits eren quelcom més ambiciós que la permanència en un minúscul territori al nord d'Àfrica; implicaven la possibilitat d'ampliar la Hispanitat i, per tant, la mestria rectora d'Espanya, als països àrabs.

Tot aquest discurs de germandat podia semblar avançat i tolerant, però en realitat tenia molt d'antidemocràtic i, fins i tot, de feixista. Ramiro Ledesma, fundador de les Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (JONS), fou un dels grans impulsors de la concepció imperial del nacionalisme espanyol. L'Imperi era per a ell la condició imprescindible per al ressorgiment d'Espanya.⁴¹ Més tard, José Antonio Primo de Rivera introduiria la seua famosa noció de *«unidad de destino en lo universal»*, una noció clarament determinista lligada a la qüestió de la missió espanyola al món. Aquests africanistes plantejaven l'extensió d'aquest projecte al món àrab; un projecte que, fonamentat en l'hipernacionalisme i la palingenèsia (acció basada en la mort i la resurrecció de la pàtria), retornava Espanya al lloc

40. R. GIL BENUMEYA, *Ni Oriente ni Occidente. El universo visto desde el Albayzín*, Granada, Universidad de Granada, 1996 (1a edició de 1930), 9.

41. SAZ CAMPOS, *España contra España...*, 127.

que li corresponia.⁴² D'aquesta manera, aquest discurs no li resultà excessivament estrany a un règim com el franquista que, a més, sabia què s'hi jugava i que per això assumí tota aquesta retòrica de cara a l'exterior. Ara bé, s'esforçà en la difusió interior d'aquests principis i en l'eradicació d'imatges oposades? *El Buhaxem* ajuda a contestar aquesta qüestió.

Les directrius polítiques de la DAI per als interventors insistien que s'havia de respectar l'Islam i els marroquins. Els interventors espanyols havien de presentar-se com els més propers als musulmans i com els únics capaços d'entendre la seua ànima com a conseqüència d'aquesta germandat forjada al llarg dels segles. Aquesta era la teoria; però, a l'hora de la veritat, molts interventors no eren partidaris d'aquesta visió idíl·lica de les relacions entre espanyols i marroquins.

A diferència del que es pregonava, aquesta revista deixava entreveure que el contacte amb la població autòctona era mínim. Hi havia dues societats paral·leles i la marroquina era objecte de mofa per part dels espanyols. Les constants descripcions i caricatures de *El Buhaxem* il·lustren molt bé la imatge que els interventors i els colons espanyols tenien realment dels seus «germans» magribins. Enfront del discurs de germandat i respecte de l'africanisme teòric, els interventors de *El Buhaxem* presentaven els marroquins com uns éssers primitius, bàrbars i inferiors.⁴³

Segons Luis Trujeda o Carmen Martín de la Escalera els països arabomusulmans i Espanya gaudien d'un nivell intel·lectual i moral molt superior al de la civilització occidental perquè, fidels a la seua tradició, havien sabut mantindre's al marge d'un món on l'home s'integrava en la massa, on l'economia ho era tot i on la religió de la ciència i del tecnicisme havien creat una espècie de barbàrie disfressada amb la màscara del progrés.⁴⁴ Els autors de *El Buhaxem*, en canvi, no veien cap espiritualitat elevada ni profunditat moral en la societat marroquina. Aquesta era, més bé, una societat brutal i primitiva. La brutalitat es feia palesa amb l'aplicació de les seues lleis tradicionals, lleis que permetien que un lladre de joies acabés torturat i amb la mà amputada com a conseqüència del seu delictes.⁴⁵ A més, els marroquins eren sovint presentats com a criatures ximples, ingènues i mentalment inferiors als espanyols. Molts dels seus costums locals, considerats pura superstició, eren objecte de burla (contràriament al respecte que pregonava la propaganda oficial). Hi havia nombrosos texts sobre «*curiosidades*» que ridiculitzaven el colonitzat sense cap tipus de mirament (com el d'un pobre home que denuncià davant la Intervenció que un «metge» —un

42. No hem de considerar que tots aquests plantejaments només es fonamentaren en el feixisme. Aquestes idees podien localitzar també les seues arrels en algunes de les reflexions nacionalistes (que no feixistes, òbviament) del final del segle XIX i del començament del segle XX (moltes d'elles regeneracionistes i, en alguns casos, profundament autoritàries).

43. MATEO DIESTE, *La hermandad hispano-marroquí...*, 94.

44. L. TRUJEDA INCERA, «La crisis del mundo colonial», *Cuadernos de Estudios Africanos* 9, 1950, 67-68.

45. *El Buhaxem* 1 (2a època), 1953, 11-14.

venedor ambulatant del *zoco*— li havia venut una poció per al dolor i l'havia empitjorat).⁴⁶ També era habitual riure-se'n de la seua forma de parlar i del seu desconeixement de la llengua, que conduïa sovint a situacions còmiques com la que presentem a continuació:

«Se presenta en la Intervención Territorial del Lucus dicho musulmán [Yibilo Ben Mohamed] al cual hace un mes le han puesto luz eléctrica en su barraca y exhibe un recibo en el que se lee: por dos kilovatios...2'60; alquiler de contador...1'00; timbre...0'40. El Yibilo se lo lee al interventor, y al llegar a la tercera partida se enfurece y dice:

—*“Mera usted que estar trasperlista estos tios de la lus, yo llamar con la pata por chavola y querer cobrar a mi el tembre...”*».⁴⁷

A banda de primitius, violents i incultes, els marroquins eren per als interventors mandrosos i profundament traïdors. En aquesta línia, el febrer de 1947, *El Buhaxem* «delectava» els seus lectors amb una «*balada pastoril*» que deia així:

*«Pastorcito de Yebala,
negrito de Beni Arós,
que estás en la carretera
desde las nueve a las dos.
Ni te cuidas del ganado
como es tu obligación,
ni te preocupa que ronde
el viejo chacal feroz*

[El narrador li pregunta
perquè està trist]

—*Estoy triste porque puse
con la mejor intención,
catorce piedras muy gordas
que forman un barreron [...].*

—*¿Para qué pusiste piedras*

pastorcito enredador?

—*Para ver si se estrellaba
un ligero o un camión.*

*Y estoy en la carretera
desde las nueve a las dos,
sin que pase ningún coche,
ni por milagro de Dios.*

—*Otro día habrá más suerte*

—*le dije con compasión— [...].*

*Y me alejé de aquel sitio
entonando esta canción:*

*Pastorcito de Yebala,
negrito de Beni Arós
maldita sea tu estampa*

*¡so pedazo de...carbón!»*⁴⁸

Igual d'habituals eren les referències a la seua «*mà llarga*». Moltes «*curiosidades y anécdotas*» solien estar relacionades amb lladres i robatoris. El tema, fins i tot, inspirà una nova lletra per a la famosa cançó «*La vaca lechera*», protagonitzada ara pels moradors de Beyiyien, un poblat on, segons la revista, «*todos los habitantes practican el alegre deporte de robar vacas*».⁴⁹

46. *El Buhaxem* 5 (2a època), 1954, 2.

47. *El Buhachen* 8, 1947, 1.

48. *El Buhaxem* 7, 1949, 10.

49. *El Bujasem* 10, 1948, 3.

«[...] *De nosotros beyiyien sea vaca o sea funo*
es mejor que no se fien en invierno y en verano
porque donde haya un vacuno lo robamos [...]»

A partir dels anys cinquanta l'estat de moltes oficines i edificis al Protectorat era molt lamentable i l'Alta Comissaria decidí estimular els interventors convocant premis per embellir els edificis.⁵⁰ Els autors de *El Buhaxem*, tot seguint «l'esperit» d'aquests concursos de la instància superior, també proposaren premis en la revista. Un d'ells fou un concurs amb premi en metàl·lic per a l'interventor que presentés l'ordenança (que sempre era un magribí) més «*viejo y achacoso*» del Protectorat. Plantejaven un barem de puntuació i els aspectes que consideraven dignes de tindre en compte eren:

«*Cojo de una pierna...1 punto; cojo de las dos...2; mayor de ochenta años...3; cojo y manco...3; en cama con más de un año sin aparecer por la Oficina...2; si no habla español...1; si no habla español ni se le entiende el árabe...2; si es tartamudo...1 [...] si es jorobado y usa muletas...3; al más calamidad a la vista (aquí entran muchas cosas)...4 [...]. Cada Interventor presentará sus Ordenanzas, a cada uno de los cuales se le puntúa con arreglo a sus cualidades. La suma total es la que vale para el premio. El premio debe ser fuertecito [...]. Medite el tribunal con el corazón en la mano, lo que es soportar a estos "amigos", que por otra parte forman parte del equipo.*»⁵¹

En alguns casos, fins i tot es feren bromes en relació amb la superioritat racial, com en la història «Las Gallinas de raza», referent a una anècdota dels anys trenta. Segons es conta a la revista, s'havia donat ordre a les Intervencions de construir galliners i criar gallines de raça portades d'Espanya, que s'emprarien per millorar les de les cabiles. En la Intervenció de Dar Xaui la selecció no fou molt rigorosa i hi entraren gallines de molts tipus. Quan el delegat, el coronel Capaz, anà allí i trobà aquella barreja, preguntà horroritzat quina era la raça d'aquells animals. El veterinari contestà: «*Ya sabe usted, mi Coronel, que la ciencia moderna pone en duda la existencia de puras razas; pero en este caso para mí no hay duda: son todas "morunas"*».⁵²

Així, les propostes relacionades amb la fraternitat i els llaços hispanoàrabs eren més bé escasses i, quan apareixien, solien tindre també un sentit clarament sarcàstic:

«*Los del BUJASEM estamos convencido de que la fiesta de toros [...], debiera implantarse en Marruecos. Sería una poderosa palanca para anudar más fuertemente los lazos que unen a España y a Marruecos* [Si això es fes, podríem llegir coses a la premsa com] *Morenito de Bocoia, colosal. Al primero lo tumbó de una estocada y al*

50. VILLANOVA VALERO, *Los interventores...*, 171-172.

51. *El Buhaxem* 6 (2a època), 1955, 7.

52. *El Bujasem* 10, 1948, 2.

segundo de un gumiazo a la ballestina. Ketami Chico toreó de sulhan arrimándose mucho y puso pares de tres hierros de pinchitos de los cortos [...]. Hamú el Bechiri, desigual; recibió muchas palmas en su primero y muchos troncos de palmitos en su segundo, que fué retirado al corral.»⁵³

Les al·lusions a l'exotisme més orientalista i a aquells que sí que veien a l'Àfrica el camí de la salvació d'Espanya, eren òbvies. D'aquesta manera, no dubtaven a riure-se'n obertament dels símbols africanistes més sagrats, com el testament d'Isabel la Catòlica (que des del segle XIX era venerat com el primer gran document que deixava constància del destí africà d'Espanya) o les grans victòries militars:

«Cuando el avión cruzaba el Estrecho, mi corazón latió más deprisa. Me acordé de Isabel la Católica, del Gral. Prim y de que había olvidado en casa los calzoncillos últimos que me regaló Pancracia (mi señora) con motivo de mi onomástica.»⁵⁴

De vegades, fins i tot, les referències als erudits i teòrics arabistes i africanistes eren completament explícites, com en un cas on es discutia sobre les aportacions de l'àrab a la llengua castellana (un dels elements emprats des de Joaquín Costa per reforçar la idea d'unitat hispanomarroquina):

«Lo que no saben [...] los profesores [...] que suelen abrumarnos con sus conocimientos del idioma de Las mil y una noches, es lo siguiente, que el BUJASEM se complace en descubrir: las palabras gandul, mamarracho, chulo, mameluco, [...], café, azacán, zafio, mezquino, tagarote, bodoque... y otras varias por el estilo, vienen del árabe. Así ocurre que, mientras hay ciudadanos que llevan en Marruecos muchos años y no saben una palabra del idioma del país, sus señoras madres políticas poseen, usan y abusan a placer de un copioso vocabulario.»⁵⁵

Així, el discurs fonamental dels *Cuadernos de Estudios Africanos* i el que, aparentment, assumí el règim de cara a l'exterior, és el que queda recollit en aquesta afirmació d'Emilio Blanco Izaga (que fou interventor): «No queremos ver en la otra orilla enemigos, sino hermanos [...] Preferible pertenecer al imperio almorávide del Guadalquivir al Níger, que sentirse sojuzgado por los pueblos euro-africanos rubios o negros de más allá del estrecho, de otra mentalidad y medio».⁵⁶ Enfront d'això, però, la posició de *El Buhaxem* en fou una altra:

«No es cierto, como creen algunos señores que viven en las ciudades de nuestra zona y plazas de soberanía, que África empieza en los Pirineos, ni siquiera en Punta

53. *El Bujasem* 10, 1948, 12.

54. *El Buhaxem* 6 (2a època), 1955, 1.

55. *El Bujasem* 10, 1948, 10.

56. E. BLANCO IZAGA, «Política africana», *Cuadernos de Estudios Africanos* 1, 1946, 52.

Almina. África empieza donde termina el asfalto y donde no alcanza la red de distribución de energía eléctrica; aunque, por azar, llegue y cobre la Compañía Torres-Quevedo, S.A.»⁵⁷

Una tasca d'altura

Els lligams històrics i ètnics que acabem de comentar foren presentats com un dels fonaments de la necessària amistat entre Espanya i els països àrabs. En clara sintonia amb això, hi hagué molts articles en els *Cuadernos* destinats a evidenciar que l'amistat hispanoàrab havia fructificat en tota una sèrie de millores i avanços en el protectorat que, a diferència del que, per exemple, havia fet França, en cap moment no havia pretès erosionar les essències de la societat islàmica. Espanya havia modernitzat la zona del Marroc que li havia correspost, però respectant la seua tradició i els seus costums.

En els *Cuadernos*, l'historiador Ibn Azzuz Haquim⁵⁸ fou qui més es dedicà a destacar les bondats d'un Protectorat que, segons ell, havia permès que el Marroc passés d'un estat caòtic i decadent a una pròspera modernitat que, en cap moment, no havia afectat els aspectes més positius de la seua tradició. I tot això, com ja hem dit, gràcies a l'estreta relació entre Espanya i el Marroc i a l'obligació moral que els espanyols tenien amb el seu veí del sud, assenyalada ja per Joaquín Costa seixanta anys enrere. El colonialisme espanyol, per tant, actuava per amor i per deure moral enfront del saqueig que duïen a terme francesos o britànics en les seues colònies.

L'estructura dels articles d'Ibn Azzuz sempre era la mateixa. Primer, es mostrava l'estat llastimós i decadent en què es trobava el Marroc (sobretot en contraposició amb un passat gloriós d'estreta relació amb al-Andalus) i, després, s'acabava amb una explicació detallada de tot el que Espanya havia fet per retornar-li l'antiga esplendor.

Un bon exemple de la bona gestió colonial d'Espanya era l'ensenyament. Des del primer moment, deia Ibn Azzuz Haquim, els espanyols s'havien imposat com a tasca il·lustrar, ensenyar i capacitar el marroquí i havien aconseguit enormes avenços que es feien palesos mitjançant tota una sèrie de gràfiques i taules estadístiques. Els avenços no havien estat menors en sanitat. Els pocs hospitals més o menys decents, deia, havien estat impulsats per iniciativa privada espanyola i no fou fins que arribà el Protectorat que començà a aparèixer una sanitat pública en condicions.⁵⁹

57. *El Bujasem* 10, 1948, 10.

58. Aquest hispanista marroquí ocupà càrrecs polítics de rellevància durant el Protectorat així com, després, en l'Administració del Marroc independent.

59. M. IBN AZZUZ HAQUIM, «La formación cultural de la juventud marroquí de la zona jali-fiana», *Cuadernos de Estudios Africanos* 14, 1951, 55-60; «La capacitación técnico-administrativa de los marroquíes en la zona jali-fiana de Marruecos», *Cuadernos Africanos y Orientales* 31, 1955, 27-36; «La sanidad española en Marruecos», *Cuadernos de Estudios Africanos* 22, 1953, 33-43.

Un esquema similar era presentat per parlar de la beneficència i de l'acció social o de la revalorització econòmica que implicaren els Plans Quinquennals d'Obres Públiques i les inversions en comunicacions, seguretat, etc.⁶⁰ Tot això fou presentat pel règim franquista com la millor evidència de la seua enorme capacitat i solidaritat. Tanmateix, això no fou obstacle perquè *El Buhaxem* ridiculitzés la tasca del Protectorat al Marroc sense cap tipus de mirament.

En un dels números de la revista, un dels col·laboradors escrivia sobre la lentitud del correu a causa de desbordaments fluvials i manca d'inversions en la construcció de ponts. La construcció d'obres públiques que tan lloava el règim i Ibn Azzuz Haquim en els *Cuadernos* era ridiculitzada amb il·lustracions on es veia els interventors fent les feines més bàsiques amb els estris més rudimentaris, fet que també posava de manifest l'absència de personal.⁶¹ En un altre número, un altre interventor parlava de la inauguració d'un nou sistema d'arribada d'aigües acompanyat amb un dibuix on apareixien tres rifenys carregant aigua de la manera més rudimentària possible (amb gerres i cubells).⁶² Les poques inversions en sanitat també eren objecte de mofa habitual amb freqüents referències als baixos sous del personal mèdic. En aquest sentit, destaca una peculiar vinyeta titulada «*Medicus vulgaris campestris*» on un metge-pop carregat amb vuit llargs tentacles exerceix funcions ben diferents amb cada mà (curar, receptar, desinfectar, vacunar, fer informes, etc.) i tot per un sou miserable, com deixa entreveure un petit text explicatiu: «*Extraño ser encontrado en los Círculos Médicos y que ha sido identificado con el "Medicus vulgaris campestris". La remisión de cualquier cantidad en metálico para su manutención, será bien recibida. Gracias.*»⁶³

Si vanagloriar-se de la tasca educativa del Protectorat era una cosa comuna entre els africanistes oficials del règim, per als col·laboradors de *El Buhaxem* també era objecte de burla pels pocs resultats que, segons ells, donava. Sota una vinyeta titulada *Lección de Español*, per exemple, s'escenificava un diàleg que tenia lloc en una aula i on no se sap qui és més inculte, si els alumnes o «*el que hace de Maestro*», car cap d'ells no parla el castellà correctament.⁶⁴

El Buhaxem, per tant, no només no reconegué cap tipus de vinculació amb els colonitzats, sinó que tampoc no donà suport a un dels punts forts del discurs colonial: la idea que la tasca espanyola al Marroc era una tasca d'altura que contribuïa al desenvolupament del país sense demanar res a canvi. D'una banda, els interventors consideraven que la Zona del Marroc que els havia tocat, per la seua pobresa i el seu caràcter primitiu, era un pou sense fons on no tenia sentit

60. M. IBN AZZUZ HAQUIM, «Planes de revalorización económica de la zona jalifiana de Marruecos», *Cuadernos de Estudios Africanos* 18, 1952, 39-40; «Beneficencia y acción social en Marruecos», *Cuadernos de Estudios Africanos y Orientales* 27, 1954, 21-40.

61. *El Buhaxem* 2 (2a època), 1953, 2.

62. *El Buhaxem* 3 (2a època), 1953, 3.

63. *El Buhaxem* 5 (2a època), 1954, 5.

64. *El Buhachen* 8, 1947, 1.

invertir; d'una altra eren els qui patien directament la manca d'inversions i la ineficàcia de les polítiques dutes a terme. A més, la dificultat de coordinar la seua acció amb la d'instàncies superiors, l'amplitud de les seues tasques i l'animadversió que molts sentien cap a uns funcionaris civils que, sense viure al territori, els deien com havien d'exercir la seua feina, originaren tensions i xocs que restaren efecàcia a l'acció material.⁶⁵

«*Spain is different?*» *Els distints tipus de colonialisme*

Tota aquesta tasca colonial, segons autors com Pedro Salvador, responia bàsicament a l'altruisme natural d'Espanya, a la seua voluntat d'universalitat i, per suposat, a la secular unitat i amistat amb els països àrabs: «*para nosotros la colonización [...] es "cultivo" de hombres, de hermanos; no mera "puesta en valor" de nuevas tierras, según la expresión francesa*». ⁶⁶ Els *Cuadernos*, però, no s'accontentaren només a dir això. Al mateix temps que es lloava la feina realitzada per Espanya calia criticar l'inadequat colonialisme de les altres potències, especialment el de França i Anglaterra. Ara bé, en això els *Cuadernos de Estudios Africanos* tampoc no foren originals, car tot l'africanisme franquista es caracteritzà per mantindre un potent discurs antifrancès i antibritànic carregat de tòpics; bé que també d'alguna veritat.

Des del seu mateix naixement, el franquisme emprà el discurs africanista i arabista per afeblir Anglaterra i, especialment, França (el seu principal rival al Magrib). En aquest sentit, és molt il·lustratiu un telegrama «altament secret» que l'ambaixador alemany a Madrid envià el 14 de setembre de 1939 al Ministeri d'Asser Exteriors del *Reich*. En ell es deia que el Ministre espanyol d'Asser Exteriors, el coronel Beigbeder, els recomanava emprar l'Islam com a arma contra Anglaterra i França. Concretament, el que proposava el militar espanyol era que els alemanys difonguessen un discurs procliu a l'alliberament dels pobles àrabs, car això obtindria un gran ressò al Marroc, Algèria, Egipte, Palestina i, fins i tot, a Turquia i l'Índia. Es recomanava també no fer presoners marroquins i emprar la ràdio i la premsa àrabs per aconseguir voluntaris i fer un batalló autòcton. Beigbeder, a més, deia que podia posar-los en contacte amb el Gran Mufti de Palestina i enviar propaganda de la trobada al Pròxim Orient mitjançant els vaixells de peregrinació a la Meca que sortien d'Espanya.⁶⁷ Els *Cuadernos*, així, no foren trencadors ni s'allunyaren del règim per mantindre un discurs anticolonial. El problema arribà quan això es tornà en contra de la presència mateixa d'Espanya a l'Àfrica.

65. VILLANOVA VALERO, *Los interventores...*, 138.

66. P. SALVADOR, «Consideraciones en torno al concepto de colonia», *Cuadernos de Estudios Africanos* 1, 1946, 99.

67. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), Auswärtiges Amt 1920-1945 (Kent III), Büro des Staatssekretärs. Deutsch-spanische Beziehungen, R 29739, (K 1066, D8-D9). L'autor agraeix a Toni Morant les diverses fonts que li ha facilitat procedents d'arxius alemanys.

Carmen Martín de la Escalera fou l'encarregada d'escriure el major nombre d'articles sobre el colonialisme francès. L'Imperi colonial espanyol, segons aquesta autora, es fonamentava en bases molt distintes d'aquelles que sustentaven el francès, car aquest havia invertit en els països dependents pensant només en el seu interès i amb el beneplàcit d'unes elits autòctones corruptes que es beneficiaven de la situació. Mentre les elits locals li feien el joc, França no hi posava impediments; però quan aquestes la desafiaven, l'imperialisme francès mostrava el seu autèntic rostre amb mesures excessivament repressives.

En aquest sentit, resulta interessant el comentari de Martín de la Escalera sobre els «negocis» entre França i les elits tunisenques. D'elles deia que «*padecen una atrofia frecuente del sentido patrio en provecho de una hipertrofia del utilitario*», com si les elits marroquines i Espanya no haguessen fet pactes similars.⁶⁸ El contrapunt el donava *El Buhaxem* a través d'imatges satíriques protagonitzades per *qā'ids* i altres autoritats marroquines. Un bon exemple n'era una on apareixia un xerif «encantador de serps», assegut sobre unes quantes obres africanistes que parlaven de la col·laboració i la fraternitat hispanomusulmana. Ell, però, necessitava emprar «altres habilitats» més enllà de la «natural fraternitat» per arribar a acords amb la DAI.⁶⁹ En definitiva, una imatge que posava de manifest la corrupció d'unes elits locals que desitjaven ocupar els càrrecs de l'administració i que feien tot el que estava en les seues mans per aconseguir-ho.⁷⁰ Ara bé, les elits marroquines no foren les úniques que intentaren lucrar-se. Entre els interventors fou freqüent la preocupació per obtindre beneficis econòmics irregularment (contraban, venda de favors a comerciants, xantatges, etc.).⁷¹ En aquest sentit, tot i que cal agafar-ho amb prudència, els arxius del Foreign Office britànic estaven plens d'informes trimestrals sobre el Protectorat on la corrupció i els negocis foscs de l'administració espanyola apareixien amb freqüència.⁷²

França, però, no només era una potència espoliadora per a aquest africanisme espanyol, sinó que, a més, menyspreava les tradicions i l'organització dels

68. C. MARTÍN DE LA ESCALERA, «La evolución política actual del África septentrional francesa», *Cuadernos de Estudios Africanos* 5, 1949, 12. Per als pactes entre les elits marroquines i els interventors del Protectorat espanyol, vegeu MATEO DIESTE, *La «hermandad» hispano-marroquí...*

69. *El Buhaxem* 2 (2a època), 1953, 1.

70. Aquestes relacions conduïren sovint a un clientelisme que ha estat poc reconegut per la historiografia marroquina, més centrada a destacar els fenòmens de resistència anticolonial que a estudiar la retroalimentació entre colonitzadors i colonitzats. J. L. MATEO DIESTE, «El interventor y el caíd. La política colonial española frente a la justicia marroquí durante el Protectorado de Marruecos (1912-1956)», *Hispania* 226, 2007, 648.

71. VILLANOVA VALERO, *Los interventores...*, 175-177.

72. En aquests informes es deia que els diners destinats a obres públiques sovint anaven a parar a mans privades. Un d'ells, per exemple, feia referència a una inversió de 80 milions de pessetes per fer un túnel de dues milles. Començades les obres es decidí que el túnel era perillós i van començar a reomplir-lo, però la feina no es va poder finalitzar perquè el ciment amb el qual s'havia de tapar va acabar en mans de «particulars». *Quarterly Reports on the International Zones of Morocco and Tangier and on the Spanish Zone of Morocco* (1951), FO 371/90266, file 1013/7, 7-8, National Archives of the United Kingdom.

països que tutelava o protegia amb intents d'homogeneïtzar-los sota un mateix patró. A Algèria, per exemple, assenyalava Martín de la Escalera, els francesos començaren a influir en els aspectes religiosos des de la mateixa Convenció d'Alger de 1830. Reduirien el poder religiós dels *qadis* en benefici de la jurisdicció francesa; les donacions o almoines tan pròpies de l'Islam passaren a ser gestionades per ells i les lleis impulsades per la *République* començaren a erosionar l'idioma, la cultura àrab i la personalitat pròpia i independent d'Algèria.⁷³ Gens casualment aquest article de Martín de la Escalera anava seguit d'una crònica de Gil Benumeya on s'establí un clar contrast amb el que feia Espanya: intensificar les reformes educatives del Protectorat en benefici dels musulmans mitjançant l'establiment d'un «*sistema pedagógico modelo*». Espanya, segons Gil Benumeya, impulsava un tipus d'ensenyament assessorat per docents espanyols, però impartit per professors marroquins. Destacava, a més, l'entrada en funcionament del primer curs del nou batxillerat mixt hispanomarroquí en castellà, però amb assignatures adaptades al Marroc i estudis també en àrab. Espanya, per tant, harmonitzava alhora que civilitzava, mentre que França només creava conflicte.⁷⁴

Les referències al colonialisme britànic foren molt menors, tot i que igualment substancials. Gran Bretanya també era presentada com una potència colonial explotadora i repressora. Així, francesos i britànics foren tractats pels *Cuadernos* com filibusters, envejosos, mentiders i impulsors d'una política d'agressió i submissió basada en l'esplet de recursos. Aquest discurs africanista canalitzà molt bé el ressentiment antioccidental que caracteritzà a tants franquistes durant la Segona Guerra Mundial i després d'aquesta. Criticar el colonialisme dels altres i, en la mesura que es pogués, boicotejar-lo (com va fer Espanya flirtejant amb els nacionalismes magribins) permetia erosionar l'hegemonia anglofrancesa al nord d'Àfrica així com consolidar l'amistat amb els països àrabs en un moment en què Espanya, com a conseqüència del seu aïllament internacional, els necessitava. Ara bé, les crítiques dels *Cuadernos* a altres potències anaren més enllà dels imperis «clàssics» car la Gran Guerra havia posat de manifest que les influències i el poder ja no eren només cosa dels europeus.

Així, els Estats Units, deien els autors dels *Cuadernos*, eren tant o més depredadors que els altres imperis malgrat mantindre, oficialment, un discurs anticolonial. Martín de la Escalera trobava una explicació senzilla a aquest fet: en política, deia, l'acció es basa més en interessos que en idees. És l'economia qui justifica la línia de conducta de les grans potències, i això ho exemplificaven molt bé els nord-americans. L'anticolonialisme dels Estats Units sí que va promoure en molts casos una emancipació política de les metròpolis europees; però, com assenyalava Cordero, per infeudar-se econòmicament i financera els països descolonitzats. Les independències promogudes pels Estats Units, deia

73. MARTÍN DE LA ESCALERA, «La evolución política actual del África...», 19-20.

74. R. GIL BENUMEYA, «Crónica del África árabe», *Cuadernos de Estudios Africanos* 5, 1949, 97-98.

l'africanista espanyol, calia veure-les en relació amb el famós punt IV de la Doctrina Truman, que consistia a ajudar els països econòmicament endarrerits per tal que es desenvolupessin a canvi de permetre inversions nord-americanes en el país. Es tractava d'una versió «altruista» de l'antiga «diplomàcia del dòlar» mitjançant la qual els nord-americans van adquirir una influència hegemònica al Carib.⁷⁵

Tot i això, a diferència del que passà amb França o Gran Bretanya, les crítiques als Estats Units es reduïren considerablement a partir de 1953 i, en alguns casos, fins i tot es passà de la crítica a l'elogi (només hem de veure com es presentà la gestió nord-americana davant l'incident internacional de la nacionalització del canal de Sues, el 1956). Això, però, responia als interessos internacionals espanyols: els Estats Units acabaven de signar tres convenis amb el govern franquista (setembre de 1953); convenis que, a banda d'una injecció econòmica, començaren a trencar l'aïllament del règim.⁷⁶

Sobre tot això, els interventors de *El Buhaxem* reconeixien que la seua presència a l'Àfrica es veia motivada més pels beneficis honorífics i econòmics que aquesta podia implicar que per la idea de fraternitat o d'ajuda al magribí. El Marroc no era presentat en cap moment com l'espai vital, com la garantia d'independència de la pàtria o com el símbol que havia de retornar a Espanya el paper que li corresponia entre les grans potències; més bé era dibuixat com un lloc pobre, on es passava fam i d'on interessava eixir com més ràpid millor.⁷⁷ Una bona mostra d'això és que la majoria ni s'esforçaven a dominar la llengua dels colonitzats. Coneixien algunes paraules en àrab i berber, però la necessitat de recórrer a intèrprets locals era prou freqüent. Molt pocs dominaven l'àrab dialectal o el rifeny, a diferència dels oficials francesos, que rebien una formació molt major.⁷⁸

La millor mostra del desinterés que sentien els interventors pels assumptes marroquins la trobem en les constants referències a la lentitud de l'administració; una lentitud que ells mateixos promovien sense complexos, com il·lustra el següent «*diccionario burlesco de términos*»:

75. J. M. CORDERO TORRES, «Crónica internacional», *Cuadernos de Estudios Africanos* 19, 1952, 71; «Balance colonial del último tercio de siglo», *Cuadernos de Estudios Africanos* 20, 1952, 14-15.

76. Molts informes del Foreign Office britànic assenyalen que, a partir d'una determinada data, les mateixes actuacions de britànics i nord-americans no foren jutjades de la mateixa manera pel franquisme. Així, mentre la premsa i les autoritats espanyoles insistien una i una altra vegada en l'evidència de la decadència anglofrancesa, paral·lelament parlaven de l'aliança amb els americans. *Quarterly political reports on Tangier and French and Spanish zones of Morocco* (1954), FO 371-108617, file 1013, National Archives of the United Kingdom.

77. Constantment es feia referència als relleus i a les concessions de permisos com un autèntic regal. Vegeu, per exemple, *El Buhaxem* 2 (2a època), 1953, 4; *El Buhaxem* 5 (2a època), 1954, 11.

78. *El Buhaxem*, 7 (2a època), 1955, 7; MATEO DIESTE, *La «hermandad» hispano-marroquí...*, 88-90; VILLANOVA VALERO, *Los interventores...*

«EMBELLECIMIENTO.- *Combinación a base de cal, agua y ordenanza* [que, recordem, quasi sempre era un marroquí]

OFICIO.- *Correspondencia que se archiva.*

“URGENTE”.- *Carpeta de pendiente.*

“MUY URGENTE”.- *¡Vaya, hombre, vaya!*

“URGENTÍSIMO”.- *Oficio corriente.*

“SECRETO”.- *Enfermo de ictericia.»⁷⁹*

La tasca protectora, a més, era banalitzada amb acudits i anècdotes absurdes com la història protagonitzada per un tal Mohammed i una gallina. El marroquí anava pel carrer amb l'animal quan, en un moment donat, aquesta es mogué i ell, sense voler, l'escanyà. Una anglesa presencià l'escena i quedà horroritzada i això donà peu als autors de *El Buhaxem* per burlar-se de «l'animalofilia» dels britànics: «*Es de esperar que [...] en breve la ciudad del Támesis nos ofrezca el sublime y subyugante espectáculo de ver un cerdo votando a Churchill (nada más natural)*».⁸⁰ La primera cosa que crida l'atenció és la burla evident que es fa de la democràcia («*y quién sabe si algún animal destacado [acabarà] cubriendo una vacante en el Parlamento, en la conferencia de Ginebra o elevado justamente al rango de “lord”*».⁸¹ Però això, a més, era també útil per fer una peculiar referència a la tasca protectora d'Espanya:

{...} que el poder persuasivo de la ejemplar fortaleza de Popeye a base de espina-cas, se convierta particularmente en este pueblo que protegemos [...]. De esta manera, nuestra «labor social» brillará cual la más potente luminaria de la victoria [...] la ética en vela constante evitará el «pollicidio prematuro», con el empleo exclusivo de tortillas de huevos no conjugados.»⁸²

Relacionat amb tot això està també el fet que, per als autors dels *Cuadernos*, el naixement del nacionalisme àrab s'explicava en tot moment en relació amb la política colonial duta a terme pels països europeus amb l'excepció d'Espanya. La raó era senzilla: França, Gran Bretanya o altres potències colonials menors eren cultures invasores que havien posat fi a la cohesió de la societat indígena sense aportar una vertadera alternativa. La conseqüència d'això era que mentre que els vells contemplaven com es destruïa la societat tradicional (cosa que generava rancor contra l'invasor), els joves, que eren els qui amb millors ulls podien veure les transformacions, comprovaven com la nova societat a la qual intentaven adscriure's els tractava com a ciutadans de

79. *El Buhaxem* 2 (2a època), 1953, 7-8.

80. *El Buhaxem* 5 (2a època), 1954, 8-9.

81. *El Buhaxem* 5 (2a època), 1954, 8-9. Les crítiques a la democràcia i a la comunitat internacional foren molt habituals en aquesta revista, gairebé sempre en una línia semblant al que acabem de comentar.

82. *El Buhaxem* 5 (2a època), 1954, 9.

segona.⁸³ Espanya, en principi, quedava al marge de tot això perquè el seu colonialisme no només no havia erosionat els fonaments de la societat islàmica, sinó que, a més, era un colonialisme basat en la unitat cultural: la presència espanyola al Marroc no era invasora sinó fraternal i amistosa.

Molts autors dels *Cuadernos*, per tant, consideraven legítimes les reivindicacions nacionalistes. El problema és que, a partir d'un moment donat, això no agradà gens al règim. El franquisme havia jugat amb els nacionalistes per fer la guitxa als francesos,⁸⁴ però quan Muhammad V va retornar del seu exili forçós i va fer les declaracions d'independència, el paternalisme de Madrid es va traure la màscara i Franco es pronuncià a favor d'una solució tutelar. Fins i tot intentà convèncer els Estats Units que la independència podia afavorir l'expansió del comunisme pel nord d'Àfrica.⁸⁵ Tot i això, de seguida s'alçaren veus dient que el millor antídoto contra el comunisme era el nacionalisme àrab, anticomunista per naturalesa. Això deia, per exemple, Habib Bourguiba, líder nacionalista tunisenc i un dels pares de la Tunísia actual,⁸⁶ però també alguns autors dels *Cuadernos*, que consideraven que la identitat àrab, com l'espanyola, era, per damunt de qualsevol cosa, anticomunista: «*El verdadero musulmán, el hombre creyente, el viejo turbante, está siempre contra el comunismo, porque para él no hay misticismo, ni otra devoción que Dios.*»⁸⁷

Què n'opinava *El Buhaxem* de tot això? La vinyeta *Progresos de la ganadería* ho contesta per si sola. En ella apareixien dues vaques. La primera, una vaca normal, era descrita com «*de pura raza del país. Récord de veinte litros de leche en 1921. Muy apta por su noble psicología, para sacrificio y petición de amán* [de seguretat i ordre] *a los Altos Comisarios*». La segona, en canvi, apareixia ballant i amb cara de boja. Per la seua indumentària, simbolitzava l'aliança de les Nacions Unides, del comunisme soviètic, de la Lliga Àrab i del nacionalisme marroquí (Istiqlal) enfront dels interessos colonials d'Espanya al nord d'Àfrica. De fet, el text que l'acompanyava ho deia clar: «*Magnífico ejemplar obtenido por la ONU mediante el cruce, por inseminación artificial, de la vaca marroquí con reproductores de Rusia, del Medio Oriente y del Istiklal [...] Poco apta para sacrificios de petición de amán a los Altos Comisarios.*»⁸⁸ Això estava més relacionat amb l'africanisme de l'IDEA (que, després de la independència del Protectorat i d'Ifni,

83. TRUJEDA INCERA, «La crisis del mundo...», 73-74.

84. Molts informes del Foreign Office destacaven els intents d'aproximació del règim franquista al nacionalisme marroquí per perjudicar França i, sobretot, per guanyar-se els països àrabs. *Contacts between Morocco Nationalist leaders and the Spanish Government* (1952), FO 371-97192, file 10341/4, National Archives of the United Kingdom.

85. BOSCH, *L'africanisme franquista...*, 304-305; M. C. YBARRA ENRÍQUEZ DE LA ORDEN, «La prensa española ante la independencia de Marruecos», J. TUSELL (dir.), *La política exterior de España en el siglo XX*, Madrid, UNED, 1997, 458.

86. MORALES LEZCANO, *El final del Protectorado hispano-francés en Marruecos. El desafío del nacionalismo magrebí (1945-1962)*, Madrid, Instituto Egipcio de Estudios Islámicos, 1998, 137.

87. R. GIL BENUMEYA, «Crónica del mundo árabe», *Cuadernos de Estudios Africanos* 13, 1951, 73.

88. *El Buhaxem* 2 (2a època), 1953, 3.

va fer d'Àfrica un pamflet antisoviètic obsessionat per la contenció de les «hordes marxistes» i per la idea de la confabulació internacional), que amb el d'uns *Cuadernos d'Estudios Africanos* que, fins a la seua desaparició, negaren els lligams entre anticolonialisme i comunisme. Ara bé, cal insistir una vegada més que tota aquesta retòrica dels *Cuadernos*, aparentment avançada i tolerant, connectà bé amb determinats pressupòsits ideològics del franquisme. En alguns casos, acabaren defensant l'anticolonialisme i la independència mateixa del Marroc, però no per això els seus plantejaments estigueren fora de les cultures polítiques franquistes o més allunyades del règim que els dels interventors de *El Buhaxem*.

El discurs anticolonial i de lloança de l'espiritualitat hispanoàrab per oposició al materialisme decadent de les democràcies occidentals, sovint, amagava una admiració per allò que d'autoritari i antidemocràtic podien tindre les societats àrabs. En aquest sentit, és molt interessant el tractament que els *Cuadernos* donaren, per exemple, a la revolució egípcia de 1952 i a l'arribada de Nasser al poder (1954). D'entrada, el pronunciament del General Naguib fou presentat com un alçament de la jove oficialitat farta del sacrifici palestí i de les immoralitats del rei Faruq, un monarca que havia traït les essències de la societat egípcia.⁸⁹ Nasser, a més, s'erigia com un líder inquiet, símbol del nou Egipte i de la transformació social que el seu poble necessitava.⁹⁰ Admirar Nasser suposava admirar un líder autoritari, nacionalista, que desafiava les democràcies occidentals i que presentava uns plantejaments panarabistes que s'adeien molt bé amb les idees d'arabitzat defensades per alguns dels autors que aquí hem tractat.

Per tot això, els *Cuadernos de Estudios Africanos* foren una publicació poc homogènia, de vegades contradictòria, però bastant fidel a uns principis clars. Cordero Torres, en els darrers números, assenyalava que, per culpa d'això, molts els acusaren d'excessiu «*quijotismo*», car, en certa manera, donaren peu perquè es produís una independència que pocs africanistes volien. La seua resposta era clara: «*los CUADERNOS basaron su actitud [...] en la buena y tradicional postura nacional [...] no inventaron nada [...] y precisamente por eso tenemos más libertad y más autoridad para defender nuestras posturas*».⁹¹ Aquesta «tradicional postura» era la de Coello, Saavedra y Moragas, Costa, Azcárate, Reparaz; però també la de molts altres pensadors que construïren l'heterogeni pensament polític del que després fou el franquisme.

Els *Cuadernos*, doncs, no estigueren més allunyats del règim que *El Buhaxem*, una publicació satírica que s'aprofità de la seua condició «perifèrica», allu-

89. J. M. CORDERO TORRES, «Crónica internacional», *Cuadernos de Estudios Africanos* 19, 1952, 69; R. GIL BENUMEYA, «Crónica del mundo árabe», *Cuadernos de Estudios Africanos* 19, 1952, 85.

90. R. GIL BENUMEYA, «Reseña de *The Philosophy of the Revolution*», *Cuadernos de Estudios Africanos y Orientales* 27, 1954, 120-121; R. GIL BENUMEYA, «Visita a los hombres de la revolución egípcia», *Cuadernos de Estudios Africanos y Orientales* 27, 1954, 12-20.

91. J. M. CORDERO TORRES, «El pensamiento español sobre Marruecos: problemas nuevos, criterios perennes», *Cuadernos Africanos y Orientales* 35, 1956, 10-11.

nyada dels centres de poder, per posar de manifest contradiccions i per criticar aspectes de l'ideal colonial que una revista de l'africanisme més oficial difícilment podria haver criticat. La diferència és que, a l'últim, els plantejaments d'amistat hispanoàrab i d'unitat espiritual entre Espanya i el Magrib que tant li havien interessat al règim per mantindre's al Marroc i per potenciar una determinada política exterior anaren més lluny del que el règim mateix volia. Per això i pels recels dels altres africanismes franquistes, que veien en la publicació de l'IEP un rival massa potent, només un any després de la independència del Marroc, els *Cuadernos Africanos y Orientales* deixaren d'existir.⁹² Era la millor mostra que l'Àfrica ja no començava als Pirineus.

92. Desapareguda aquesta plataforma africanista, bona part dels seus col·laboradors passaren a escriure en la *Revista de Política Internacional*.